

ВІДГУК

офіційного опонента доктора філософських наук, професора **Степаненко І.В.** на
дисертаційну роботу **Звонка Олександра Анатолійовича**

**«Інтернет як трансформаційний чинник релігійної культури сучасного
соціуму»,**

подану на здобуття наукового ступеня

кандидата філософських наук за спеціальністю

09.00.04 – філософська антропологія, філософія культури

Актуальність теми дисертаційного дослідження Звонка Олександра Анатолійовича не викликає сумнівів. Мережа Інтернет за відносно не тривалий, але надзвичайно інтенсивний період свого розвитку стала одним із найважливіших інформаційних ресурсів, який забезпечує функціонування всіх структур суспільства і кардинально трансформує культурне буття сучасної людини. Більш за те, Інтернет як глобальна інформаційна мережа, мірою свого розвитку, стрімко перетворюється із «додаткової» реальності у нову електронну гіперреальність із новими засобами і формами комунікації, інформаційного обміну, продукування, поширення і засвоєння смислів тощо. Причому новітні інформаційні технології не тільки відкривають нові можливості у розвитку людини, але й ставлять перед нею та культурою складні проблеми, пов'язані з дегуманізацією і новою симулятивною масовизацією культури, раціоналізацією і фрагментизацією мислення, технологізацією і віртуалізацією людського існування тощо. Усі ці трансформації і проблеми безумовно потребують поглибленого філософського осмислення.

Фундаментальні перетворення в структурі та функціонуванні сучасної культури, спричинені Інтернетом, поширюються і на релігійну культуру, яка зараз переживає своєрідний ренесанс. Але повернення релігії у соціальну, публічну і медійну сфери відбувається у принципово нових соціокультурних умовах, які накладають свій відбиток на усю релігійну культуру. У зв'язку з

ростом науково-технічного знання, ускладненням інформаційних технологій, поширенням доступу до інформації суттєво змінилися сучасна культурно-релігійна картина світу, форми, засоби і навіть зміст релігійної комунікації, релігійного досвіду тощо. Усі ці зміни і впливи також потребують поглибленої філософської рефлексії. Така рефлексія є затребуваною з одного боку, впровадженням у розвиток релігійної культури принципу аджорнаменто – осучаснення, пристосування релігії і церкви до сучасних умов, який був висунутий ще у 1962 році папою Іоанном XXIII на 2-му Ватиканському соборі. Практичне застосування цього принципу має значення не тільки власно для церковного і релігійного життя, а, зокрема, і у контексті прагнення впровадити релігійну освіту у школу та університети, відкриття нових богословських факультетів і спеціальностей (що має місце в Україні). З іншого боку, така рефлексія є потрібною для вироблення релевантної сучасним умовам і вимогам постсекулярної установки і оптики, які (тут ми поділяємо позицію Ю. Габермаса) дозволять по-новому осмислити дихотомію релігійного і світського, віри і знання, передумов для вироблення справедливого консенсусу між релігійними і світськими групами, між різними релігійними групами тощо. Постсекулярне повернення релігії призводить до виникнення різноманітних гібридів релігійного і світського, зокрема за допомогою глобальної мережі Інтернет, які залишаються ще недостатньо вивченими.

При оцінюванні актуальності теми дисертаційного дослідження Звонка Олександра Анатолійовича варто також зазначити, що він цілком переконливо і чітко обґрунтував її у Вступі до дисертації і підтвердив у ході усього дослідження.

На позитивну оцінку заслуговує продуманість, структурування і оформлення дисертаційного роботи Звонка Олександра Анатолійовича. Дисертант чітко і науково коректно визначив мету, завдання, предмет і теоретико-методологічні засади дослідження. Деякі сумніви викликає визначення об'єкта дослідження. На мою думку, дисертанту варто було

уточнити, що об'єктом дослідження є мережа Інтернет як *соціокультурний феномен*. Джерельна база дослідження є достатньо потужною і адекватною поставленим меті і завданням. Вона складається із 307 найменувань, з яких 24 англійською мовою, і включає до себе як праці, які вже стали класичними із досліджуваної проблематики, так і новітні публікації.

Головним науковим здобутком дисертаційного дослідження є, на нашу думку, те, що дисертант вперше обґрунтував і переконливо показав, що вплив мережі Інтернет на трансформаційні процеси релігійної культури сучасності є складним, багатовимірним і нелінійним, а сам цей вплив здійснюється, насамперед, через характерні особливості віртуальної комунікації. Автор доводить, що в процесі кількісних та якісних змін електронних інформаційних мереж відбувається їх проникнення у релігійні системи, що призводить до зміни характеру релігійної комунікації: появи нових форм обрядово-культових практик, прямого перенесення обрядово-культової складової у кіберпростір, трансформації характеру обґрунтованості релігійних переконань та форм релігійної свідомості, що, з одного боку, може суперечити традиційній релігії і релігійним відносинам, а з іншого – призвести до трансформації форм релігійності людини.

Ознаки новизни має і наведена дисертантом характеристика нового типу комунікації – віртуальної релігійної комунікації під час якої відбувається набуття та обмін віртуальним релігійним досвідом, який є основою для формування інформаційної та комунікативної складових релігійної культури і основним призначенням якої є осягнення сакрального, актуалізація його присутності у віртуальному вимірі людського життя (с. 8-9). Саме специфіка віртуальної комунікації, яка поєднує у собі «вертикальний» і «горизонтальний» виміри і є комп'ютерно-опосередкованим спілкуванням із віруючими і церквою, надає впливу мережі Інтернет на трансформаційні процеси релігійної культури сучасності складності, багатовимірності і нелінійності.

У дисертації в першому розділі Звонук О.А. вивчає релігійну культуру як невід'ємний елемент духовної культури людства і застосовує для цього соціокультурний підхід, який «передбачає розуміння культури та соціальності як взаємопроникаючих фрагментів реальності і актуалізується в умовах модернізації та секуляризації, коли релігія все більше виходить за коло власне релігійних ідей і постає у вигляді «безлічі» культурних значень, цінностей і сенсів» (с. 31). Соціокультурний підхід дисертант також розуміє як необхідне підґрунтя для міждисциплінарності, для культурологічної інтеграції соціального знання (с. 32).

Вже на першому етапі дослідження дисертант встановлює, що у сучасній культурі актуальною постає проблема підйому релігії або «релігійного Ренесансу» (О.В. Шубаро), «реваншу Бога» (Ж. Кеппель) чи «постатеїстичної релігійності» (М.Н. Епштейн, О.С. Філоненко) (с. 19). Ця ідея стає наскрізною у роботі і підтверджується не тільки теоретичними розвідками, а і емпіричними даними. Так, у підрозділі 3.2. на с. 140-143 дисертації автор наводить дані емпіричних досліджень, які свідчать про високий рівень релігійності населення України. Приводяться дані соціологічного дослідження, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2015 році. А також дослідження Н. Пивоварової, яка на підставі результатів досліджень релігійності Українським інститутом соціальних досліджень у 2000-2002 роках та Українським центром економічних та політичних досліджень ім. Разумкова у 2000, 2002 та 2013 роках зауважує, що наявність певних релігійних переконань у свідомості людини деякою мірою впливає на ставлення людини до тих чи інших соціальних проблем. Така наскрізна увага до виявленої проблеми, її експлікація за допомогою емпіричних даних, послідовне використання у дослідженні соціокультурного підходу надає дисертації цілісності, а її основним положенням і результатам переконливості і обґрунтованості.

Проведений у першому розділі дисертації аналіз дозволив О.А. Звонку уточнити категорію «масового суб'єктивного повороту у релігійній культурі»,

зміст поняття релігійної культури, роль у релігійній культурі світоглядної і комунікативної складових, релігійного культу і релігійного досвіду (як це заявлено у відповідних пунктах новизни на с. 5 автореферату). Заслугує на увагу авторське визначення релігійної культури: «релігійна культура – це філософська категорія для визначення такої форми матеріальної та духовної діяльності, яка властива релігійним утворенням, є породженням своєї епохи і водночас є культурною традицією. Релігійна культура є відтворенням пошуків Духу епохи, які знаходять своє втілення у догматиці та перш за все культових особливостях певних релігій. Так сучасна релігійна культура постає як таке явище духовного світу людини і суспільства, яке підлягає впливу глобалізаційних процесів сучасності» (с. 87).

Дисертант дійшов висновку, важливого і для його власного дослідження, і для подальших філософських розвідок у цій проблемній площині, а саме: «Глобалізаційні процеси у сучасному світі активізували питання взаємодії різних культур та водночас релігій, які стали їм духовною засадою. Постає питання нового осмислення ролі та місця релігії та культури у сучасному глобалізованому світі. Ми вважаємо, що два, на перший погляд, взаємонесумісні процеси – процес секуляризації та процес сакралізації зараз існують разом один з одним і теза щодо суб'єктивації релігії є ключем до пояснення як розквіту, так і упадку релігії. Крім того, плюралістичний характер сучасного суспільства виражається також у співіснуванні різних релігійних форм в одному і тому ж соціальному просторі. У цій ситуації релігійна культура традиційних Церков ще зберігає свою роль у формуванні особистості індивідів, які є включеними у дану культуру, але актуалізуються автономні релігійні переконання» (с. 84).

Другий розділ дисертації присвячений аналізу проблеми мережі Інтернет як соціокультурного феномену та засобу релігійної комунікації. Результатом проведеного аналізу став подальший розвиток характеристики мережі Інтернет як феномену культури і виявлення ряду характерних особливостей культурного середовища мережі Інтернет (як це зазначено у відповідному пункті новизни на

с. 5 автореферату). Цей доробок, отриманий на засадах соціокультурного підходу, дає всі підстави стверджувати, що вивчення феномену Інтернету як філософсько-культурологічної проблеми повністю відповідає паспортів спеціальності 09.00.04 – філософська антропологія, філософія культури. Вперше автором досліджено феномен віртуальної релігійної комунікації. Одним з найважливіших висновків дисертації є визначення віртуальної релігійної комунікації. «Віртуальна комунікація – комунікація в межах віртуальної реальності – є наслідком епохи глобальної інформатизації людства, отже, зрештою, становить феномен культури. Важливою особливістю віртуальної комунікації є принципове викривлення вихідної інформації, яке призводить до зміни моделі людського світосприйняття» (с.126).

У третьому розділі, присвяченому дослідженню ролі сучасних інформаційних технологій в трансформаційних процесах сучасної релігійної культури, заслуговує на увагу авторська «спроба порівняння як позитивних, так і негативних наслідків впровадження Інтернету як у культурі взагалі, так і в релігійній культурі зокрема», яка підкреслює «неоднозначну роль Інтернету у сучасній культурі» (с.167-168). Позитивні і негативні наслідки взаємопроникнення релігії та мережі Інтернет автор узагальнено представив у порівняльній таблиці. Проведений аналіз призвів автора до обґрунтованого висновку про «загрозу тиску мережевого суспільства на особистий простір та духовне буття людини з можливістю руйнування традиційних форм релігійності та світогляду, занепаду духовних якостей людини» (останній пункт новизни, с. 6 автореферату).

Основні результати проведеного аналізу знайшли адекватне втілення у загальних Висновках дисертаційної роботи. Хоча сам Олександр Анатолійович тут не зазначив, але я маю всі підстави стверджувати, що у дисертації виконано важливе теоретичне завдання – проаналізовано трансформаційний вплив мережі Інтернет на релігійну культуру сучасного соціуму. Висновки до дисертації, як і аналіз самої дисертаційної роботи, засвідчують, що поставлена мета досягнута і

усі дослідницькі завдання виконані. У дисертації висновки є більш змістовними і розлогими, ніж в авторефераті і займають 10 сторінок. Можна було б порадити автору зробити їх ідентичними тим, що представлені в авторефераті. Але зрештою я відмовилась від цієї пропозиції, оскільки за суттю і «духом» висновки співпадають, а в більш розгорнутому вигляді (як вони представлені у дисертації) дають більше можливостей прослідкувати логіку розгортання і обґрунтування авторської позиції, а також побачити «проблемні вузли» і «проблемні сюжети», що потребують подальших досліджень.

Робота виконана на достатньо високому теоретичному і методологічному рівнях, що засвідчують достатню філософську культуру його автора. Робота змістовна, написана «прозорою» мовою. Її цікаво було читати і разом з автором міркувати над проблемами функціонування і розвитку релігійної культури, трансформаціях релігійної комунікації в умовах перетворення мережі Інтернет на нову субкультуру і, водночас, гіперреальність.

Разом із загальною позитивною оцінкою дисертації Звонка Олександра Анатолійовича можна висловити автору ряд зауважень і побажань:

По-перше автору у контексті дисертаційного дослідження у першому розділі «Релігійна культура як провідний елемент духовної культури людства» слід було більше уваги приділити розкриттю специфіки духовної культури та взаємозв'язку релігійності і духовності. Така увага була б корисною і з точки зору самого дисертаційного дослідження і відповідає загальним тенденціям осмислення специфіки сучасного духовного життя. Приміром, цього року Британське товариство філософії релігії організувало цілу серію міждисциплінарних міжнародних наукових конференцій і семінарів, присвячених проблемам і перспективам сучасного духовного життя, зокрема переосмисленню взаємозв'язку релігійності і духовності.

По-друге, здобувачу слідувало б більш детально і більш докладно розкрити зміст і специфіку «суб'єктивного» повороту у сучасній релігії,

проаналізувати її екзистенційні конотації і смисли та їх значення для конституювання внутрішнього духовного стрижня людини.

По-третє, дисертант багато уваги приділив проблемі сучасного «релігійного Ренесансу». У даному теоретичному контексті доцільно було б залучити концепцію «постсекулярного суспільства». Ця лінія роздумів про «повернення» релігії, започаткована Ю. Габермасом, і досі залишається однією із магістральних. Наприклад, російський дослідник Дмитро Узланер наводить такі дані: якщо у 2004 році Інтернет-пошуковик Google на слово Post-Secular видавав декілька тисяч посилань, то у 2012 році вже майже 70 мільйонів. Але справа не тільки і не стільки у цифрах. У концепції Ю. Габермаса постсекулярність постає у потрібному вигляді – як нова реальність, що виникає внаслідок «повернення» релігії, але вже після того, як суспільство пережило період секуляризації, як нова нормативна установка пошуку взаємопорозуміння між світськими і релігійними групами і як нова оптика, крізь призму якої можна інакше поглянути на минуле релігії і поставити під сумнів «розхожі» уявлення про неї. Науковий доробок Ю. Габермаса, зокрема його теорію комунікативної дії, доцільно було б також більш повно застосувати при аналізі таких специфічних видів комунікації, як релігійна і віртуальна.

По-четверте, слідувало б акцентуватись на особливостях використання Інтернету різними конфесіями у своїх обрядово-культових практиках. Зокрема приділити увагу аналізу Інтернет-активності представників неорелігій і релігійних сект тоталітарного типу. Можливо, доречно було б у якості додатку до дисертаційного дослідження навести фактичні дані щодо масштабів та способів такого використання конкретними релігійними організаціями та течіями, а також здійснити порівняння Інтернет-активності представників традиційних і нетрадиційних конфесій.

Наступні зауваження мають не стільки змістовний, скільки більш формальний і загальний характер.

По-п'яте, дисертант на с. 86 стверджує, що «визначено сутність і структуру поняття «релігійна культура». Але поняття не мають сутності, вони мають зміст, значення, смисл, обсяг тощо. Сутність вони можуть мати лише у межах онтології платонівського типу, де за ними визнається первинне і самостійне буття. У дисертації більше не згадується про «сутність понять», але я навела це зауваження тому, що у багатьох дисертаціях і авторефератах ми можемо зустріти подібні висловлювання.

По-шосте, О.А. Звонюк, як і багато інших дисертантів, ще послуговується російськомовним написанням прізвищ західних філософів, які починаються з англійської Н: Хайдеггер (с. 90), Хантінгтон (с.139, 145) тощо. Між тим, в українській філософії вже утвердилось написання таких прізвищ відповідно до правил української мови: Гайдеггер, Гантінгтон, Габермас тощо. Тому у подальшій науковій роботі дисертанту доцільно було б дотримуватись вже наявних стандартів. Хоча, слід визнати, що у цілому проблема стандартизації перекладу іншомовних прізвищ в українській філософії залишається ще не вирішеною і потребує підсиленої уваги з боку наукової спільноти.

Вищевказані зауваження не перекреслюють плідної праці дисертанта, не зменшуються теоретичної чи практичної цінності роботи і можуть бути сприйняті як побажання щодо подальших досліджень, тим більше, що зміст дисертації засвідчує потужний науковий потенціал О.А. Звонюка і дозволяє цілком позитивно оцінити результати його дослідження.

Оформлення та виклад дисертації цілком відповідає встановленим вимогам до кваліфікаційних праць, поданих на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. Зміст автореферату та його основні ідеї співпадають зі змістом, викладеним у дисертації. Основні положення і результати дисертаційного дослідження пройшли апробацію на ряді науково-практичних українських та міжнародних конференцій. Дисертант має 13 наукових публікацій, з яких 5 статей опубліковано в українських фахових виданнях із філософських наук, 1 стаття у закордонному періодичному виданні.

Дисертація «Інтернет як трансформаційний чинник релігійної культури сучасного соціуму» відповідає паспорту спеціальності 09.00.04 – філософська антропологія, філософія культури, а також відповідає пунктам 9, 11, 12 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. (зі змінами), а її автор – Звонук Олександр Анатолійович – заслуговує на присудження йому наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.04 – філософська антропологія, філософія культури.

Офіційний опонент:

доктор філософських наук, професор,
завідувач відділу інтернаціоналізації
вищої освіти Інституту вищої освіти

Національної академії педагогічних наук України

 Степаненко І.В.

12.06.2017

Підпис Степаненко І.В.
Заступник завідувача відділу науково-
організаційної та кадрової роботи
Інституту вищої освіти НАПН України.

 Степаненко І.В.
12.06.2017р